

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF RESEARCH URBAN
HISTORY IN MODERN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
МІСЬКОЇ ІСТОРІЇ В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Олександр Бондаренко

доктор історичних наук, доцент
E-mail: o.v.bondarenko.un@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8582-513X
Research ID: ABD-2888-2020
Центральноукраїнський національний
технічний університет, Україна

Olexandr Bondarenko

Doctor of History, Associate Professor
E-mail: o.v.bondarenko.un@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8582-513X
Research ID: ABD-2888-2020
Central Ukrainian National Technical
University, Ukraine

ABSTRACT

The article attempts to analyze the state of development of such important theoretical and methodological foundations of the study of urban history as the definition of the concept of "city", its typology and functional purpose in modern domestic historiography, clarification of the main achievements in the study of this problem and questions that have not found their sufficient illumination. The conducted analysis gives reasons to claim that over the past decades, there has been a significant growth of research interest in the raised problem, which eventually transformed into a stable scientific direction. This testifies to the scientific development of urban history not only at the factual, but also at the theoretical, methodological, and conceptual levels. The author emphasized that the majority of researchers adhere to the opinion that an obvious single definition of the concept of «city» generally does not exist and cannot exist. Such a statement is justified by the fact that, firstly, the city, being a complex system, appears to the researcher from one or more sides. And depending on the tasks, one or another direction in urbanism is able to pass off these aspects as universal principles. Secondly, cities develop both in space and in time, so they cannot be similar to each other like billiard balls from the same set. Therefore, when it is impossible to give an unambiguous interpretation, the question arises regarding the classification of cities, however, even here researchers enter the shaky ground of uncertainty, since there are a thousand ways to classify this material according to its political, economic or social characteristics. The author emphasized that today in the national historiography there is a certain change in the direction of the development of urban history. Using the experience of foreign and domestic researchers led scientists to think about the futility of trying to define the city using a frozen set of criteria and signs, as it was done before. Scientists are gradually beginning to understand the city first of all as a complex, dynamic socio-cultural universe, which causes a change in the paradigm of knowledge about the city in general. Therefore, in modern Ukrainian historiography, studies of the urban phenomenon, which have an interdisciplinary character, are becoming the most relevant. It can be argued that a new approach is being formed in the study of the city, which takes into account its multifunctionality, the combination of various functions in it - economic, administrative, cultural. Considering the complexity of the problem raised and the need for its further study, the issue of developing a toolkit, systematizing methodological approaches, research principles and methods, and forming the subject field of urban history is urgent.

Key words: city, urban history, theoretical and methodological principles, typology of cities, functions of cities, modern domestic historiography.

Постановка проблеми. Кардинальні трансформації, що відбуваються практично в усіх сферах життя сучасного суспільства, спонукають по-новому осмислити чимало фактів, явищ і процесів, котрі є невіддільними складниками та ключовими елементами світового історичного процесу. Якраз до таких явищ, безперечно, належить місто.

Виняткова роль міста у творенні господарських, політичних, культурних підвалин цивілізації ставить завдання дослідження закономірностей його постання й розвитку на одне з центральних місць у світовій та сучасній вітчизняній історичній науці.

Зусиллями багатьох дослідників місто стало усвідомлюватися як багатогранний соціально-історичний феномен, що потребує комплексного вивчення. Місто, породжене самим плином світового історичного процесу, змінювало свої функції та соціокультурний зміст разом зі змінами історичних епох та цивілізацій. Будучи водночас відносно самостійним явищем й активним чинником історичного процесу, місто безпосередньо впливало на ті чи інші складники цивілізаційного розвитку. Зважаючи саме на це, всебічне дослідження міста є одним з ключових проблем сучасної історичної науки. Дослідження міста як історичного феномена є актуальною науковою та науково-практичною проблемою

Визначення поняття, сутності й типу міста є інструментом розуміння розвитку цієї «структури». Адже недостатній рівень їхнього опрацювання ускладнює наукове розв'язання важливих проблем міської історії. Все це заважає формуванню всебічної та адекватної картини стану її дослідження, що врешті призводить до плутанини щодо чисельності міст та міського населення в науковій літературі й відкриває можливість щодо прояву односторонності та дослідницького суб'єктивізму. Як цілком слушно наголошує відома дослідниця міської історії Я. Верменич, «багатовіковій історії міст присвячено велику кількість літератури, однак теорія містознавства, його понятійний і категоріальний апарати лишаються, принаймні в Україні, слабо розробленими» (Верменич, 2004: 22). Якраз через це важливо з'ясувати бачення сучасних вітчизняних науковців стосовно теоретико-методологічних засад міської історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукового доробку з порушеної проблеми засвідчує, що вона неодноразово ставала предметом студіювання. Певне відображення ця тема знайшла в публікаціях авторів імперського періоду. Вони заклали основи формулювання засадничого поняття «місто», яке асоціювалося з поселенням, котре мало відповідний юридичний статус та яке населяла значна кількість мешканців, переважним заняттям яких була торгівля та промисловість. Тоді ж сформувалася думка щодо тотожності значень понять «місто» й «торгово-індустріальний» центр, що стала тоді домінантною.

Порушена проблема знайшла певне зображення і в радянській історіографії, насамперед, у працях 1970–1980-х рр. Більшість тогочасних дослідників дотримувалися думки, що місто, як економічне явище, водночас було й «правовою категорією, а сам процес містоутворення полягав в еволюційній зміні економічної функції поселення й супроводжувався зміною його правового статусу» (Бондаренко, 2021а: 50).

З початку 2000-х рр. у вітчизняній історіографії спостерігається істотне зростання наукового зацікавлення до теоретико-методологічних проблем міської історії, внаслідок чого ця тема знайшла чільне місце в сучасній вітчизняній історичній науці та стала предметом студіювання для багатьох вітчизняних дослідників. Так, проблеми дефініції і генези міста в науковій спадщині М. Вебера, теоретико-методологічні підвалини історичної урбаністики, історію міст і сіл як об'єкт дослідження розробляє Я. Верменич (2004, 2009, 2011). Типологію та динаміку зміни кількості міських поселень півдня України впродовж другої половини XIX – початку XX ст. розглянула В. Константінова (2010).

Питання дефініції поняття «місто», його типології та функціонального призначення у науковій літературі студіював автор цієї статті (Бондаренко, 2020, 2021). О. Прищепа дослідила специфіку приватновласницьких міст Волині у складі царської Росії другої половини XIX – початку XX ст. (Прищепа 2010). Спробу власної типології на прикладі

міських поселень Волині здійснила О. Карліна (2010). Типологію міст Наддніпрянської України через контекст формування культури підприємницької діяльності у другій половині XIX – на початку XX ст. проаналізувала Т. Водотика (2014).

Основні здобутки сучасної вітчизняної історіографії щодо дослідження українських міст у складі Російської імперії охарактеризувала В. Шандра (2019). З'ясовував поняття містечок правобережжя України кінця XIX – початку XX ст. О. Комарніцький (2004). М. Кавун запропонував своє визначення поняття «місто» у контексті регіональної специфіки урбанізації південної України (Кавун, 2003). Типологізацію повітових міст південної України здійснив В. Бушин (2011).

Певні аспекти теоретико-методологічних основ історії міст у різних регіональних та хронологічних межах знайшли відображення в конкретно-історичних дослідженнях А. Гуменюка (1993), С. Єсюніна (2015), Л. Циганенко (2009, 2021), Д. Чорного (2007) та багатьох інших.

Метою статті є аналіз стану розроблення таких важливих теоретико-методологічних засад дослідження міської історії як визначення поняття «місто», його типологія та функціональне призначення в сучасній українській історіографії, з'ясування основних здобутків у вивченні цієї проблеми та питань, що не знайшли свого достатнього висвітлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Попри те, що місто давно є об'єктом дослідження і про нього написано та опубліковано безліч праць, однак, на переконання сучасних містознавців, передчасним є твердження щодо розроблення універсальної та комплексної теорії розвитку міст і чітких довершених дефініцій, адже процес нагромадження та досягнення матеріалу триває й досі. Серед недостатньо розроблених теоретико-методологічних підвалин студіювання цієї проблеми виокремимо передусім дефініцію самого поняття «місто», критерії розподілу основних типів поселень на міські та сільські, класифікацію міст за соціально-економічним потенціалом. Наукове трактування поняття «місто», що знаходиться в тісному взаємозв'язку з іншими, формує понятійно-термінологічний апарат, яким послуговується історична наука та історична урбаністика зокрема. Проблема щодо змісту цього багатогранного поняття з'явилася щонайменше у першій половині XIX ст. й була спричинена співіснуванням багатоманітних форм міських поселень та віддзеркаленням феномену міста в громадській свідомості й демографічній та адміністративній статистиці, звідки й була запозичена історичною наукою.

З відновленням української незалежності суттєво підвищився інтерес до вітчизняної історії, що спричинило розширення кола наукових проблем, поповнення дослідницького поля новими напрямками, одним з яких є міська історія. «Міська історія (urbanhistory), – стверджує О. Бетлій – без перебільшення один із найскладніших, найвимогливіших, але водночас найпривабливіших напрямів історичних досліджень. Попри те, що в Україні вона тільки розширює коло своїх прихильників, у західній історичній науці її розквіт триває від насичених подіями 1960-х років» (Бетлій, 2018: 9).

Істотне зростання чисельності наукових праць з міської історії спричинило пошук нових теоретико-методологічних засад у цій сфері. Ключовою теоретико-методологічною проблемою міської історії, що зумовлена її предметно-об'єктною та функціональною визначеністю є формування відповідного понятійно-термінологічного апарату, який в ідеалі повинен дати змогу дослідникам послуговуватися універсальними як з географічного так і з хронологічного погляду поняттями, конкретизованими щодо міської історії, що підносяться до рівня категорій. Першорядним з них, безперечно, є поняття «місто».

Поняття «місто», на переконання дослідників, багатогранне та неоднозначне, дослідженню якого присвячено чимало праць представників різних сфер наукового знання: архітектури, географії, історії, філософії, соціології, культурології тощо. Всю сукупність визначень поняття «місто», які були розроблені в межах концептуальних підходів зарубіжних та вітчизняних учених впродовж століть, годі охопити в одній статті. Однак для

повноти дослідження слід з'ясувати трактування міста як специфічної соціальної цілісності, у межах якої відбувалися процеси урбанізації. Зауважимо, що тут не буде розглядатися трактування поняття «місто» в філософській, соціологічній, економічній, культурологічній, географічній науковій літературі. Увага буде зосереджена на визначенні цього феномена виключно в публікаціях істориків.

Поза всяким сумнівом, найсуттєвіший внесок у розроблення теоретико-методологічних засад міської історії зробила Я. Верменич, яка наголошує, що оскільки «життєві цикли локальних цивілізаційних утворень, якими є міста, різняться настільки, що порівняльний їх аналіз виявляється надзвичайно утрудненим. Тому так важливо по можливості чітко окреслити зміст поняття «місто» і визначити принципи типологізації міст» (Верменич, 2011: 63).

Важливою, в контексті нашого дослідження, є її схема розрізнення західноєвропейського та східного типу міст. На переконання дослідниці, європейський тип міста в основі своїй є раціональним тому, що розвиток такого міста регулюється передусім ринком. Зате азійський тип міста, до якого власне й належала більшість міст російської імперії, переважно не відповідали цьому критерію, оскільки в основі його розвитку були посадові злочини, лихварство, спекуляції, військова здобич. З огляду на це, вчена переконана, що «азійський тип міста є нераціональним у самій своїй суті» (Верменич, 2011: 81). Для аргументації своїх висновків Я. Верменич, наводить слова М. Вебера, котрий вважав, що російські міста «ніколи взагалі, за небагатьма винятками, не користувалися такою ж свободою, як західні» (Верменич, 2011: 81). Зауважимо, що як і більшість західних містознавців, дослідниця поділяє думку М. Вебера, котрий оцінював російське місто як східне, у якому формувалось не право громадянства, а місто поставало як тимчасовий союз людей, що осіли в ньому й були об'єднані виконанням спільних державних і громадських повинностей та привілеями й визначав місто як символ інертності та застою (Верменич, 2011: 81).

Я. Верменич докладно з'ясувала внесок М. Вебера щодо формування наукових підвалин урбаністики, її методологічних засад, концептуального осмислення образу міста та критеріїв й принципів його визначення. Дослідниця наголосила, що саме він був «першим, хто наважився дослідити місто як соціально-географічний феномен, у всій складності його системоутворюючих ознак і у процесі його тривалої еволюції на різних континентах», ставши основоположником системного підходу до визначення міста як специфічного об'єднання громадян й фундатором широко відомого нині напряму серед суспільних наук під назвою «urban history» (Верменич, 2009: 7).

Аналіз ідей М. Вебера стосовно теоретико-методологічних основ сучасного йому міста, дав змогу Я. Верменич дійти слушного висновку, що вони постали фундаментом урбаністики, оскільки узагальнили чимало характерних для міст сутнісних функцій – фіскально-економічних, військових, соціальних та культуроформувальних. Адже, стверджує вчена, він «досліджував міста і як локальні центри економік, і як ринок, і як корпорації городян» (Верменич, 2009: 14).

Високо оцінюючи внесок М. Вебера в теоретичні основи міської історії, Я. Верменич підкреслила, що він розв'язав низку взаємозалежних завдань – узагальнив визначення міста як складного суспільного явища, з'ясував обставини зародження міст, простежив роль масштабної цивілізаційної структури їхнього розвитку, виробив узагальнену типологію міст. Насамкінець, учена наголосила, що «жоден містознавець у світі не може пройти повз ту неймовірно пістряву і водночас блискуче впорядковану картину міського розвитку, яка вийшла з-під пера М. Вебера» (Верменич, 2011: 66).

М. Кавун акцентував на тому, що єдина прийнятна дефініція поняття «місто» відсутня, так само як і відсутні загальні критерії міста. Одночасно автор підкреслив необхідність врахування у визначенні міста ролі його адміністративного статусу, економічного, насамперед розвитку ремесла, торгівлі й промисловості та соціокультурного

– протилежність сільському укладу життя та інші чинники. Найефективнішим у студіюванні міста як багатовимірного та поліфункціонального феномена вчений визнає системний підхід – передусім в географії, архітектурі, екології, соціології, тому, на його думку, потрібно розглядати місто як складну систему, оскільки за такої умови визначення міста, його структури будуть неоднаковими в різних галузях гуманітарних знань. Учений наголосив, що «специфіку міста як гео-соціо-культурної системи доцільно розглядати у різних вимірах: територіально-географічному; архітектурно-планувальному; соціально-економічному – насамперед, через діяльність підприємств як економічного підґрунтя розвитку міста; соціально-політичному; культурному, інтелектуальному – як умови створення та функціонування міського соціуму і як продукту діяльності населення певного міста» (Кавун, 2003: 7–8).

Важливо, що М. Кавун запропонував своє визначення міста як об'єкта дослідження, враховуючи регіональну своєрідність урбанізації південної України. На його думку, місто – це, по-перше, населений пункт з відповідним правовим статусом, по-друге, функціонування його як системи з постійними територіально-географічними ознаками, архітектурно-просторовим розв'язанням, соціальною структурою, за умови відсутності кардинальних змін хоча б двох компонент водночас; по-третє, реалізація міста як центру впливу – адміністративного, економічного чи військового на навколишню територію; по-четверте, наявність специфічного укладу життя, відмінного від сільського; по-п'яте, ідентифікація поселення самими мешканцями як міста з відповідним його протиставленням населеним пунктам інших типів (Кавун, 2003: 8). На наше переконання, запропоноване визначення міста М. Кавуном, цілком доречне до певних типів міських поселень.

Своє бачення порушеної проблеми виклав Д. Чорний, який підкреслив, що в центрі уваги його дослідження знаходяться лише офіційно визнані міста лівобережної України, оскільки вибір офіційних міст як основного об'єкта вивчення зумовлений необхідністю дотримання принципу історизму. «Адже будь-яке розширення їх кола за рахунок так званих «фактичних міст», фабрично-заводських селищ, містечок, посадів, включення до числа міст значних за чисельністю населення пунктів, що офіційно вважалися селами, може суттєво змінити суспільно-політичний вимір доби, спотворити реальні процеси» (Чорний, 2007: 23). Ставлення до такого підходу сформулювала В. Константинова, наголосивши, що задекларований Д. Чорним підхід є цілком прийнятним для досліджень, що стосуються історії міст, проте не підходить до вивчення урбанізаційних процесів, в які включаються не тільки офіційні міста, а й інші офіційні міські поселення, а деякою мірою – й «неміські» поселення, куди поступово досягав міський спосіб життя» (Константинова, 2010: 107).

Суттєвий внесок у розроблення теоретико-методологічних підвалин міської історії, зокрема щодо проблеми дефініції поняття «місто», його функціональної типології зробила авторка ґрунтовної монографії, присвяченої студіюванню процесу урбанізації на півдні України за пореформеної доби В. Константинова. Вчена акцентувала, що дослідники у визначенні поняття «місто» найчастіше звертають увагу на такі моменти: по-перше, на просторову організацію та скупчення людей, споруд, речей, стосунків тощо; по-друге, на виокремлення особливих видів міської діяльності, насамперед несільськогосподарської, та підкреслення її якісної специфічності (інтенсивність, різноманітність, диференційованість, концентрованість, диференційованість тощо); по-третє, на виокремленні міського способу життя; по-четверте, на наявності офіційного статусу міста; по-п'яте, на місці в системі розселення населення; по-шосте, на визначенні міста як своєрідного штучного життєвого середовища та системи взаємодії просторових, соціальних, економічних середовищ; по-сьоме, погляд на місто як на особливий концепт культури (Константинова, 2010: 94–95). Така ситуація, на думку В. Константинової, є однією з головних проблем урбаністики, оскільки відсутній консенсус в оцінці міста як ключа до розуміння урбанізації та урбанізаційного процесу. Щоб підкреслити таке становище, авторка наводить іронічне висловлювання Є. Перчика, – «що таке місто скаже всякий, крім урбаніста» (Константинова,

2010: 94).

Дослідниця щодо питання формулювання терміну «місто» схильна, з певними застереженнями, до критерію Б. Миронова, котрий вважав, що «містами є ті поселення, які визнавались за міста самими сучасниками... Ми маємо справу з містом кожного разу, коли його мешканці вважали, що вони проживали в місті» (Константінова, 2010: 95). Щоправда, В. Константінова вбачає певну неузгодженість у такому формулюванні, оскільки вважає врахування позиції лише мешканцями населеного пункту недостатньою, пропонуючи зважати на сприйняття того чи іншого населеного пункту й «неміським» населенням, котре проживало в навколишніх поселеннях та сучасниками, що мешкали в інших населених пунктах і були авторами статистичних чи інших матеріалів. Однак, на переконання авторки, позиція тодішньої офіційної влади щодо статусу населеного пункту зазвичай була визначальною. Вона підкреслила, що «ця позиція, як правило, була визначальною при класифікації населених пунктів укладачами статистичних та довідкових матеріалів, вона ж суттєво впливала на сприйняття поселення його мешканцями та оточуючим населенням (попри це ми аж ніяк не схильні казати про повний збіг «образу міста» і його офіційного статусу)» (Константінова, 2010: 95–96).

Поза тим, В. Константінова наголошує, що офіційний розподіл населених пунктів на «міські» й «неміські» та їхня типологія, що використовувалася в Російській імперії, здебільшого були не ідеальними та часто не враховували реальність щодо розвитку поселень. Консервативність імперської влади, складність зміни статусу населених пунктів та низка інших факторів, спричиняли повільну зміну чисельності офіційних міських поселень, що не відображало справжні темпи урбанізації (Константінова, 2010: 99).

Типологізацію повітових дореформені міста півдня України за особливостями формування та функціональної структури їхніх економік здійснив В. Бушин. Ґрунтуючись на типології походження міст, запропонованої В. Тимофієнком (Тимофеєнко, 1984), учений всі міста розподілив на три групи: адміністративні центри, торгові та військові міста. Аналізуючи першу з них, автор указав на дві специфічні і риси – перша, що була притаманна практично всім міським поселенням цього типу, полягала у тому, що вони появлялися на місці запорозьких зимівників, котрі були перетворені у військові слободи; друга – полягала у практиці численних перейменувань та перенесень цих міст, що пояснюється панівною адміністративною функцією щодо виникнення міст. На думку В. Бушина, їхня поява була зумовлена управлінською доцільністю та необхідністю контролю за територією краю. Зміна планів стосовно розвитку цього регіону спричиняла і зміну меж повітів, що, відповідно, викликало пошук нових, пристосованіших для виконання цієї функції місць (Бушин, 2011: 83-84). Щодо групи військових міст, дослідник зробив висновок, що в момент заснування їхньою основною функцією була оборонна, позаяк адміністративна з'являлася пізніше, передусім через втрату військового значення і становища прикордонного міста (Бушин, 2011:84).

О. Карліна запропонувала трактувати містечка Волині як специфічний тип поселень доіндустріального суспільства. Авторка простежила зміни економічного стану містечок, соціальну і професійну структуру людності, місце та роль у культурно-просторовому вимірі Волині впродовж ХІХ ст. Дослідниця дійшла слушного, на нашу думку, висновку, що частина містечок розвивалася високими темпами та наближалися до статусу міст, інші занепадали й переходили до категорії сіл, а чимало з містечок залишалися невеликими поселеннями аграрного типу з низьким розвитком ремесла й торгівлі. Такий розвиток містечок, зауважила О. Карліна, був зумовлений історично (Карліна. 2010: 28).

Крім того, вчена підкреслила, що «сталій дефініції категорії «містечко» немає «і не може бути де-факто» в науковій літературі, адже вона повинна враховувати хоча б основні критерії, співвідносні до досліджуваної території й часу. Уже сам їх вибір стає проблемою» (Карліна. 2010: 32). На думку дослідниці, основними критеріями, які найчастіше вживається при визначенні типології міст є критерій кількості населення, його професійна

структура тощо. Тому О. Карліна наголошує, що містечка Волині у XIX ст. характеризуються чималою кількістю різних типів: від звичайних поселень сільського типу й до великих торгово-промислових міських центрів. З огляду на це, вважає вчена, містечка можна визначати як особливий тип поселень, що наділені функціями адміністративного, економічного та культурного центрів порівняно із малими сільськими регіонами, в яких, зазвичай, не було міст. За їхніми функціями містечка можна типологізувати на торгові, промислові, торгово-промислові та освітні (Карліна, 2010: 32).

Питання теоретико-методологічних підвалин міської історії розглядали автори монографій та дисертаційних робіт. Приміром, А. Гуменюк за критерій типологізації взяв не тільки адміністративну функцію міст, які він досліджував, а й торгово-промислову активність містян та їхню чисельність (Гуменюк, 1993: 9-19), цим самим доповнивши існуючу тоді типологію міст.

Аналіз містоутворювальних чинників дав змогу С. Єсюніну виокремити міста Подільської губернії другій половини XIX – початку XX ст. за їхніми панівними функціями: до першої групи він відніс великі багатофункціональні міста, які здійснювали адміністративні, військові, промислові, транспортні, культурні, освітні та інші функції, які поширювались не тільки на подільській регіон, а й загалом на територію правобережної України. Крім того, дослідник вирізняв середні багатофункціональні міста регіонального значення, промислово-торгові міста, транспортне місто, що мало державне значення та міста, в яких домінуючою була адміністративна функція (Єсюнін, 2011: 17).

З'ясував поняття містечок, демографічний, конфесійний та національний склад їхнього населення на території правобережної України кінця XIX – початку XX ст.) О. Комарніцький. Автор розглянув критерії, за якими поселення визнавалося містечком, проаналізував їхню чисельність, статевий та етнічний склад населення містечок. При визначенні містечок дослідник запропонував орієнтуватися на переважання торговельно-промислової зайнятості, на домінування серед жителів міщан, функціонування міщанського самоврядування, чисельність населення містечок, які нерідко за цим показником переважали міста (Комарніцький, 2004: 120-125).

Свій внесок в розроблення теоретико-методологічних підвалин міської історії зробила О. Прищепа. Аналізуючи історіографію імперської доби, вона звернула увагу на класифікацію волинських міст у працях О. Вороніна й В. Семенова-Тянь-Шанського. Вчена зауважила, що здійснений О. Вороніним ґрунтовний економічний та соціальний аналіз приватновласницьких міст Волині та дослідження характеристик міського населення, діяльності міського самоврядування, становища міського господарства дозволили йому зробити висновок стосовно негативного ефекту правового статусу цих поселень, котрий гальмував їхній розвиток. На думку дослідниці, аргументи автора були б значно переконливіші, якби він провів порівняння приватновласницьких міст із іншими містами Волині (Прищепа, 2010: 11). Крім того, О. Прищепа зазначила, що О. Воронін першим з науковців зауважив, що деякі містечка Волині як за кількістю населення так і за багатьма економічними показниками були попереду повітових міст. Ця теза, на переконання вченої, згодом була розвинута відомим дослідником В. Семеновим-Тянь-Шанським, котрий намагався ліквідувати невідповідність стосовно необ'єктивного застарілого порядку поділу поселень на сільські та міські, які існували в імперській Росії та проявлялася у зарахуванні до офіційних міст населених пунктів, що фактично не мали жодного економічного значення, й водночас містами нерідко не визнавалися достатньо розвинуті з економічного погляду (Прищепа, 2020: 12).

Зауважимо, що О. Прищепа не погодилася з висновком В. Семенова-Тянь-Шанського щодо того, що ряд адміністративних (повітових) центрів не мали статус міста оскільки не «доросли» ще до дійсних промислових міст. Через це дослідниця справедливо зазначила, що в дослідженні розглядаються міста не лише з погляду торговельно-промислової

активності, а й з обов'язковим врахуванням інших їхніх функцій, зокрема адміністративних, культурно-освітніх, військово-стратегічних тощо (Прищеп, 2020: 13).

Розглядаючи дослідницьке поле історії міст у зарубіжній та українській історіографії О. Бетлій зауважила, що транснаціональний критерій «дає змогу вийти з вузьких національних рамок і подивитися на міста не тільки в історичній, але й у світовій перспективі» (Бетлій, 2018:14). Оскільки розвиток міст, стверджує авторка, відбувається не у вакуумі, то в його визначенні спостерігаються запозичення практик і моделей, що вже були апробовані та схвалені в інших містах. Тому, на думку вченої, «типологія міст на практиці означає те, що дослідження типологічно близьких міст дає змогу зрозуміти їхній розвиток і сутність набагато глибше, ніж порівняння розвитку міст у межах однієї держави» (Бетлій, 2018: 14). О. Бетлій дійшла висновку, що переосмислення міського простору з погляду транснаціональної міської історії сприятиме розширенню просторових рамок аналізу та виходу «на інший рівень взаємообміну ідей та процесів, що вплинули на формування міст такими, якими ми їх можемо зафіксувати сьогодні» (Бетлій, 2018: 14). Дослідниця, до того ж, зазначила, що міська історія достатньо складний напрям історичних досліджень, і робота в цьому методологічному полі може привести науковця в «пастку чітко не окреслених червоних ліній, за якими завершується міська й починається якась інша історія» (Бетлій, 2018: 15).

Звертаючись до теоретико-методологічних основ міської історії через контекст творення культури підприємництва індустріального типу Т. Водотика вважає за доцільне створення окремої типології, враховуючи динаміку прогресу модернізаційних процесів. Авторка запропонувала виокремити міста-піонери, в котрих формування індустріального суспільства відбувалося пришвидшеними темпами, що створювало умови щодо якісно нового підприємництва. Серед цих міст учена називає Катеринослав, Харків, Київ, Одесу, які за пореформеної доби демонстрували чималу динаміку зростання та формування інфраструктури підприємництва, передусім високу частку міського населення, зайнятого в торгівлі, промисловості, сфері послуг (Водотика, 2014: 158). Інший полюс, стверджує дослідниця, займали міста-аутсайтери, що не скористалися можливостями пореформеної доби повною мірою. Через це фактично в межах традиційного суспільств залишилися Бердичів, Дубно, Луцьк, Рівне, Бердичів, Дубно. Тому, вважає Т. Водотика, для цих міст характерним було мінімальне зростання населення, домінування ремесла, примітивної торгівлі, відсутність новітніх інфраструктурних проєктів. Частину міст, в котрих поєднувались як індустріальні, так і традиційні риси авторка розмістила між цими крайніми полюсами. Співвідношення традиційного й індустріального, на її думку, зумовлювалось становищем міста як адміністративного центру (саме такими були Херсон та Житомир), або центру певної галузі (до таких належали Бахмут, Єлисаветград та Олександрівськ) або ж економічного центру (Луганськ, Миколаїв) (Водотика, 2014: 158). Ключовим завданням визначення типу міста, наголосила Т. Водотика, є його становище в координатах індустріальної модернізації, його успішний чи не успішний поступ від традиційності до модерності. Врешті, на думку дослідниці, тип міста визначався не тільки набором певних зовнішніх ознак, приміром вигідне географічне становище, наявність ярмарку, залізниці тощо). Якраз підприємницький потенціал створював сприятливі умови, а інколи навіть був промотором їхнього формування (Водотика, 2014: 168).

Підсумовуючи огляд сучасної вітчизняної історіографії, присвяченої вивченню українського міста у складі російської імперії XIX ст., В Шандра зауважила, «що в останні роки суттєво зріс інтерес істориків до міста, йде активний процес накопичення знань, фактографічних даних, фіксації подій і явищ, з'ясування спільних та регіональних особливостей міст в Україні, однак концептуальне узагальнення зібраних даних помітно відстає» (Шандра, 2019: 26).

Висновок. Отже, аналіз стану розроблення історії міст та основних її теоретико-методологічних засад в сучасній вітчизняній історіографії дає підстави стверджувати, що

за останні десятиліття відбулося істотне зростання дослідницького зацікавлення до порушеної проблеми, яке зрештою трансформувалося в сталий науковий напрям. Це засвідчує науковий доробок з міської історії не тільки фактографічного, але й теоретико-методологічного та концептуального рівнів. За період незалежності українські історики підготували цілу низку серйозних конкретно-історичних й теоретико-методологічних праць. Найбільший внесок у дослідження історії міст та з'ясування її концептуальних засад, зокрема визначення типології, сутності й типу міста, що є інструментом розуміння процесу розвитку цієї «структури», зробили праці Я. Верменич, В. Константінової, О. Прищепи, Д. Чорного. До цих проблем зверталися О. Бетлій, О. Бондаренко, В. Бушин, Т. Водотика, С. Єсюнін, М. Кавун, О. Карліна, В. Шандра та інші.

Численні спроби знайти універсальне визначення поняттю «місто» так ні до чого і не привели, а більшість дослідників, зрештою, доходять висновку, що місто є щось протилежне селу, але й в цьому разі виявляються свої складнощі. Вони дотримуються думки, що очевидного єдиного визначення поняття «місто» загалом немає і бути не може. Таке твердження аргументується тим, що по-перше, місто, будучи складною системою, постає перед дослідником однією або кількома сторонами. І в залежності від поставлених завдань той чи інший напрям в урбаністиці здатний видавати саме ці сторони за універсальні принципи. По-друге, міста розвиваються як в просторі, так і в часі, через те не можуть бути схожі один на одного як більярдні кулі з одного комплекту. Отже, при неможливості дати недвозначне тлумачення, з'являється питання стосовно класифікації міст, утім і тут дослідники заходять на нетвердий ґрунт невизначеності, оскільки є тисяча способів класифікувати цей матеріал відповідно до його політичних, економічних або ж соціальних характеристик.

Попри те, що зазначена проблема порушується в сучасній вітчизняній історіографії, однак, як свідчить аналіз, вона недостатньо вивчена й до сьогодні, що спонукає до подальшого її дослідження. Актуальним насамперед є питання напрацювання інструментарію, систематизації методологічних підходів, принципів і методів, формування предметного поля міської історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бетлій О.В. Міська історія: окреслення дослідницького поля. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Харків, 2018. Вип. 26. С. 9–17.

Бондаренко О.В. Міста Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.): історіографічний дискурс: монографія. Кропивницький: Видавець Лисенко В.Ф., 2021а. 364 с.

Бондаренко О.В. Соціально-економічні та соціокультурні процеси в містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр.: історіографія : дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06; Університет Григорія Сковороди в Переяславі. Переяслав. 2021. 455 с.

Бондаренко О.В. Типологія міст Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст. у науковому дискурсі імперської доби. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 60. К., 2020. С. 24–34.

Бушин В.С. Типология уездных городов Новороссии последней четверти XVIII – середины XIX столетия. *Славянский альманах* 2010. М., «Индрик», 2011. С. 79–93.

Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.

Верменич Я.В. Проблеми дефініції і генези міста у науковій спадщині М. Вебера. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2009. Вип. 11. С. 7–18.

Верменич Я.В. *Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики*. Український історичний журнал. 2004. № 3. С. 21–38.

Водотика Т. Типологія міст Наддніпрянської України в контексті формування культури підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст. *Регіональна історія України*. К., 2014. Вип. 8. С. 155–168.

Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02.. К., 1993. 16 с.

Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Поділ., 2011. 20 с.

Кавун М. Походження та рання історія міста Катеринослава: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01: Історія України; Дніпропетровськ, 2003. 21 с.

Карліна О.М. Волинське містечко XIX ст.: міський чи сільський тип поселення? *Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2010. №1: Історичні науки. С. 28–33.

Комарніцький О.Б. Українське містечко: поняття, демографічний, етнічний і конфесійний склад населення (на матеріалах Правобережної України кінця XIX – початку XX ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 12. С. 120–129.

Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. 596 с.

Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.

Тимофеєнко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века: монография. Ин-т истории АН УССР. Киев: Наукова думка, 1984. 217 с.

Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII – 1917 рр.). Ізмаїл: СМІЛ, 2009. 384 с.

Циганенко Л.Ф. Розвиток придунайських міст в XIX – на початку XX ст.: історіографія питання. *Дунайські читання*. Збірник наукових праць. Ізмаїл: РВВ-ІДГУ, 2021. С. 90–100.

Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. 304 с.

Шандра В. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 10–26.

REFERENCES

Betliy O.V. (2018). Mis'ka istoriya: okreslennya doslidnyts'koho polya [Urban history: delineation of the research field]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya «Istoriya Ukrayiny. Ukrayinoznavstvo: istorychni ta filosofsk'i nauky»*. Kharkiv. Vyp. 26. P. 9–17. [in Ukrainian].

Bondarenko O.V. (2020). Typolohiya mist Naddnipyrians'koyi Ukrayiny ostann'oyi chverti XVIII – pochatku XX st.u naukovomu dyskursi impers'koyi doby [Typology of the cities of Dnieper Ukraine in the last quarter of the 18th - beginning of the 20th centuries in the scientific discourse of the imperial era]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats'*. Vypusk 60. K. P. 24–34. [in Ukrainian].

Bondarenko O.V. (2021a). Mista Naddnipyrians'koyi Ukrayiny za impers'koyi doby (1785–1917 rr.): istoriografichnyy dyskurs: monohrafiya [Cities of Dnieper Ukraine during the imperial era (1785–1917): historiographical discourse: monograph]. *Kropyvnyts'kyi: Vydavets' Lysenko V.F.* 364 p. [in Ukrainian].

Bondarenko, O.V. (2021). Sotsial'no-ekonomichni ta sotsiokul'turni protsesy v mistakh Naddnipyrians'koyi Ukrayiny v 1785–1917 rr.: istoriografiya: [Socio-economic and socio-cultural processes in the cities of Trans-Dnieper Ukraine in 1785–1917: historiography] dys. ... d-ra ist.

nauk: 07.00.06; Universytet Hryhoriya Skovorody v Pereyaslavi. Pereyaslav. 455 p. [in Ukrainian].

Bushyn V.S. (2011). Typolohyya uezdnykh horodov Novorossyy posledney chetverty XVIII – seredyny XIX stoletyya [Typology of county towns of Novorossia in the last quarter of the 18th - mid-19th centuries]. Slavyanskyy al'manakh 2010. M., «Yndryk». P. 79–93. [in Ukrainian].

Chornyy D.M. (2007). Po livyy bik Dnipra: problemy modernizatsiyi mist Ukrayiny (kinets' XIX – pochatok XX st.) [On the left side of the Dnipro: problems of modernization of Ukrainian cities (end of the 19th - beginning of the 20th century)]. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina. 304 p. [in Ukrainian].

Humenyuk A.O. (1993). Mista Pravoberezhnoyi Ukrayiny v druhiy polovyni XIX st.: [Cities of the Right Bank of Ukraine in the second half of the 19th century.] avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.02.. K. 16 p. [in Ukrainian].

Karlina O.M. (2010). Volyns'ke mistechko XXI st.: mis'kyy chy sil's'kyy typ poselennya? [Волинське містечко XIX ст.: міський чи сільський тип поселення?] Nauk. visn. Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrayinky. Luts'k. №1: Istorychni nauky. P. 28–33. [in Ukrainian].

Kavun M. (2003). Pokhodzhennya ta rannya istoriya mista Katerynoslava: [Origin and early history of the city of Katerynoslav] avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: spets. 07.00.01: Istoriya Ukrayiny; Dnipropetrovs'k. 21 p. [in Ukrainian].

Komarnits'kyy O.B. (2004). Ukrayins'ke mistechko: ponyattya, demohrafichnyy, etnichnyy i konfesiynyy sklad naselennya (na materialakh Pravoberezhnoyi Ukrayiny kintsya XIX – pochatku XX st.) [Ukrainian town: concept, demographic, ethnic and religious composition of the population (based on the materials of Right Bank Ukraine of the late 19th and early 20th centuries)]. Naukovi pratsi Kam'yanets'-Podil's'koho derzhavnoho universytetu. Istorychni nauky. Kam'yanets'-Podil's'kyy: Oiyum. T. 12. P. 120–129. [in Ukrainian].

Konstantinova V.M. (2010). Urbanizatsiya: pivdenoukrayins'kyy vymir (1861 – 1904 roku) [Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки)]. Zaporizhzhya: AA Tandem. 596 p. [in Ukrainian].

Pryshchepa O. P. (2010). Mista Volyni u druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. [Cities of Volhynia in the second half of the 19th - at the beginning of the 20th century.] Rivne: PP DM. 287 p. [in Ukrainian].

Shandra V. (2019). Ukrayins'ke misto u skladi Rosiys'koyi imperiyi XIX st.: ohlyad suchasnoyi vitchyznyanoyi istoriohrafii [A Ukrainian city as part of the Russian Empire in the 19th century: an overview of modern national historiography]. Vid muriv do bul'variv: tvorennya modernoho mista v Ukrayini (kinets' XVIII – pochatok XX st.). K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. P. 10–26. [in Ukrainian].

Tsyhanenko L.F. (2009). Dvoryanstvo Pivdnya Ukrayiny (druha polovyna XVIII – 1917 rr.) [Nobility of Southern Ukraine (second half of XVIII – 1917)]. Izmayil: SMYL. 384 p. [in Ukrainian].

Tsyhanenko L.F. Rozvytok prydunays'kykh mist v XIX – na pochatku XX st.: istoriohrafiiya pytannya [Development of the Danube cities in the 19th and early 20th centuries: historiography of the issue]. Dunays'ki chytannya. Zbirnyk naukovykh prats'. Izmayil: RVV-IDHU, 2021. P. 90–100. [in Ukrainian].

Tymofeenko V.Y. (1984). Horoda Severnoho Prychernomor'ya vo vtoroy polovyni XVIII veka: monohrafiya [Cities of the Northern Black Sea region in the second half of the 18th century]. Yn-t ystoriy AN USSR. Kyev: Naukova dumka. 217 c. [in Ukrainian].

Vermenych Ya.V. (2004). Teoretyko-metodolohichni problemy istorichnoyi urbanistyky [Theoretical and methodological problems of historical urbanism]. Ukrayins'kyy istorichnyy zhurnal. № 3. P. 21–38. [in Ukrainian].

Vermenych Ya.V. (2009). Problemy definitsiyi i henezy mista u naukoviy spadshchyni M. Vebera [Problems of the definition and genesis of the city in the scientific heritage of M. Weber]. Istoryko-heohrafichni doslidzhennya v Ukrayini. 2009. Vyp. 11. P. 7–18. [in Ukrainian].

Vermenych Ya.V. Istorychna urbanistyka v Ukraini: teoriya mistoznavstva i metodyka litchyslennya [Historical urbanism in Ukraine: the theory of urban studies and the method of chronology]. K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2011. 306 p. [in Ukrainian].

Vodotyka T. (2014). Typolohiya mist Naddnipyans'koyi Ukrainy v konteksti formuvannya kul'tury pidpryyemnytstva v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. [Typology of the cities of Dnieper Ukraine in the context of the formation of the culture of entrepreneurship in the second half of the 19th - the beginning of the 20th century] Rehional'na istoriya Ukrainy. K. Vyp. 8. P. 155–168. [in Ukrainian].

Yesyunin S. M. (2011). Mista Podil's'koyi huberniyi u druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st.: sotsial'na infrastruktura, administratyvnyy ta ekonomichnyy aspekty: [Cities of the Podilsk province in the second half of the 19th and early 20th centuries: social infrastructure, administrative and economic aspects] avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01; Kam'yanets'-Podil. nats. un-t im. I. Ohienka. Kam'yanets'-Podil. 20 p. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті зроблено спробу проаналізувати стан розроблення таких важливих теоретико-методологічних засад дослідження міської історії як визначення поняття «місто», його типологія та функціональне призначення в сучасній вітчизняній історіографії, з'ясування основних здобутків у вивченні цієї проблеми та питання, що не знайшли свого достатнього висвітлення. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що за останні десятиліття відбулося істотне зростання дослідницького зацікавлення до порушеної проблеми, яке зрештою трансформувалося в сталий науковий напрям. Це засвідчує науковий доробок з міської історії не тільки фактографічного, але й теоретико-методологічного та концептуального рівнів. Акцентував, що більшість дослідників притримуються тієї думки, що очевидного єдиного визначення поняття «місто» загалом не існує і бути не може. Таке твердження аргументується тим, що, по-перше, місто, будучи складною системою, постає перед дослідником однією або кількома сторонами. І в залежності від поставлених завдань той чи інший напрям в урбаністиці здатний видавати саме ці сторони за універсальні принципи. По-друге, міста розвиваються як в просторі, так і в часі, через те не можуть бути схожі один на одного як більярдні кулі з одного комплекту. Отже, при неможливості дати недвозначне тлумачення, з'являється питання стосовно класифікації міст, утім і тут дослідники заходять на нетвердий ґрунт невизначеності, оскільки є тисяча способів класифікувати цей матеріал відповідно до його політичних, економічних або ж соціальних характеристик. Наголошено, що сьогодні у вітчизняній історіографії спостерігається певна зміна напрямку розвитку міської історії. Використання досвіду іноземних та вітчизняних дослідників спонукало учених до думки щодо безплідності спроб дефініції міста за допомогою застиглого набору критеріїв та ознак, як це робилося раніше. Вчені поступово починають розуміти місто насамперед як складний, динамічний соціокультурний універсум, котрий зумовлює зміну парадигми знання про місто загалом. Тому в сучасній українській історіографії найактуальнішими стають дослідження міського феномену, що мають міждисциплінарний характер. Можна стверджувати, що відбувається формування нового підходу в дослідженні міста, що зважає на його поліфункціональність, поєднання в ньому різних функцій – економічних, адміністративних, культурних. Зважаючи на складність порушеної проблеми та потребу подальшого її вивчення, актуальним передусім є питання напрацювання інструментарію, систематизації методологічних підходів, принципів і методів дослідження та формування предметного поля міської історії.

Ключові слова: місто, міська історія, теоретико-методологічні засади, типологія міст, функції міст, сучасна вітчизняна історіографія.